

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

УДК 347

DOI <https://doi.org/10.32782/39221350>

Бондаренко О. О.,
*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного, трудового права та права соціального забезпечення
Донецького державного університету внутрішніх справ*

ДОГОВІРНІ ВІДНОСИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА

CONTRACTUAL RELATIONS UNDER MARTIAL LAW: THEORY AND PRACTICE

Зараз Україна переживає не найкращі часи. У зв'язку з воєнною агресією російської федерації суспільству, та державі в цілому, треба намагатися функціонувати з урахуванням нових обставин. Після введення воєнного стану на території нашої держави постало безліч питань, які потребують вирішення і зараз. Не виключення становлять і цивільно-правові відносини, зокрема в частині правового регулювання виконання зобов'язань.

З огляду на те, що саме цивільно-правовий договір є одним з основних елементів правопорядку, який юридично забезпечує дійсність обмінних процесів з метою задоволення потреб суспільства, окремих його громадян або їх об'єднань, та здатний забезпечити необхідний баланс між попитом та пропозицією, наситити ринок тими товарами, які потребує споживач. Договірні відносини майже завжди мають певну економічну основу, і відповідно вони тісно зв'язані з відносинами власності. А договір, в свою чергу, має велике значення при реалізації права власності суб'єктом щодо свого майна. З огляду на це ми бачимо, що цивільно-правовий договір є найпопулярнішим юридичним фактом, що трансформує правові відносини в державі.

Але аналізуючи реалії договірних правовідносин в умовах війни доходимо до висновку, що договірні діяльність в Україні фактично розділилася на 2 сегменти: договори, укладені до початку воєнного стану та після його введення.

Реалії сьогодення такі, що у наслідок бойових дій, тимчасової окупації певних українських територій, ракетних обстрілів та інших обставин, пов'язаних із війною, виконання багатьох зобов'язань за цивільно-правовими договорами ускладнюються або стають неможливими. Постає логічне питання: як у такому випадку діяти? Починаючи розбиратися та вивчати проблематику, перше, що спадає на думку – це застосування механізму правового регулювання форс-мажору. Його визначення та механізм правового застосування в умовах війни є недостатньо регламентований законодавством, що і розглядається в статті автором.

Ключові слова: *договір, договірні відносини, воєнний стан, форс-мажор, законодавство, відповідальність, звільнення від відповідальності.*

Now Ukraine is going through not the best times. In connection with the military aggression of the Russian Federation, society and the state as a whole must try to function taking into account the new circumstances. After the introduction of martial law on the territory of our state, many issues arose that need to be resolved even now. Civil law relations are no exception, in particular in terms of legal regulation of the fulfillment of obligations.

Given the fact that the civil law contract is one of the main elements of the legal order, which legally ensures the validity of exchange processes in order to meet the needs of society, its individual citizens or their associations, and is able to ensure the necessary balance between demand and supply, saturate the market with those goods that the consumer needs. Contractual relations almost always have a certain economic basis, and accordingly they are closely related to property relations. And the contract, in turn, is of great importance when the subject realizes the right of ownership in relation to his property. Given this, we see that the civil law contract is the most popular legal fact that transforms legal relations in the state.

But analyzing the realities of contractual legal relations in the conditions of war, we come to the conclusion that contractual activity in Ukraine is actually divided into 2 segments: contracts concluded before the beginning of martial law and after its introduction.

Today's realities are such that as a result of hostilities, the temporary occupation of certain Ukrainian territories, missile attacks, and other war-related circumstances, the fulfillment of many obligations under civil law contracts becomes difficult or impossible. A logical question arises: how to act in such a case? When starting to understand and study the issue, the first thing that comes to mind is the application of the force majeure legal regulation mechanism. Its definition and the mechanism of legal application in war conditions are insufficiently regulated by legislation, which is considered in the article by the author.

Key words: *contract, contractual relations, martial law, force majeure, legislation, liability, exemption from liability.*

Вже не один рік одним з найважливіших векторів розвитку правової системи нашої держави в умовах становлення соціально-орієнтованої ринкової економіки є створення гармонійної та ефективної системи цивільного законодавства України. Це обумовлено тим, що одним з головних завдань цивільного законодавства є координація та правове регулювання дій фізичних, юридичних осіб в сфері цивільних правовідносин. В сучасному суспільстві важко уявити діяльність суб'єктів господарювання, фізичних осіб без правового оформлення своїх зобов'язань відповідно до чинних нормативно-правових актів.

Цивільно-правовий договір у всіх правових системах є одним з основних елементів правопорядку, який юридично забезпечує дійсність обмінних процесів з метою задоволення потреб суспільства, окремих його громадян або їх об'єднань.

У силу цього саме договірно-правова форма здатна забезпечити необхідний баланс між попитом та пропозицією, наситити ринок тими товарами, які потребує споживач. Договір служить ідеальною формою активності учасників господарського обороту, він є найбільш оперативним і гнучким засобом зв'язку між виробництвом і споживанням, вивчення потреб і негайного реагування на них з боку виробництва [1].

Договірні відносини майже завжди мають певну економічну основу, і відповідно вони тісно зв'язані з відносинами власності. А договір, в свою чергу, має велике значення при реалізації права власності суб'єктом щодо свого майна.

Звернувшись до цивільного законодавства ми бачимо, що цивільно-правовий договір є найпопулярнішим юридичним фактом, що трансформує правові відносини в державі.

Відповідно до Цивільного кодексу України договір – це домовленість двох або більше сторін, що спрямована на встановлення, зміну та припинення цивільних прав та обов'язків.

Договір являє собою одне із самих унікальних правових засобів, у рамках якого інтерес кожної сторони, у принципі, може бути задоволений лише за допомогою задоволення інтересу іншої сторони. Це і породжує загальний інтерес сторін в укладанні договору і його належному виконанні. Тому саме договір, заснований на взаємній зацікавленості сторін, здатний забезпечити таку організованість, порядок і стабільність в економічному обороті, яких неможливо домогтися за допомогою самих жорстких адміністративно-правових засобів.

Аналізуючи цивільно-правовий договір слід зауважити, що чинне законодавство визначає, що сторони є вільними в укладенні договору, виборі контрагента та визначенні умов договору з урахуванням вимог чинного законодавства, звичаїв ділового обороту, вимог розумності та справедливості (ст. 627 ЦКУ). Це положення закріплює один з найважливіших принципів договірної регуляції суспільних відносин – принцип свободи договору. Свобода договору також є поняттям багатозначним і має такі складові:

1. свобода в укладанні договору, тобто відсутність будь-яких примусів, щодо того, вступати суб'єктам в договірні відносини, чи ні;

2. свобода вибору характеру договору, що укладаються, а це означає, що сторони самі для себе вирішують, який саме договір їм укласти. При цьому, вони можуть укласти як договір, що передбачений чинним законодавством, так і такий, що ним не передбачений, проте відповідає загальним засадам цивільного законодавства (ч. 1 ст. 6 ЦКУ);

3. вільний вибір контрагента за договором, тобто сторони шукатимуть того контрагента, який максимально підходить їм за тими чи іншими ознаками. Але й цю свободу може бути обмежено у випадках, що передбачено чинним законодавством, наприклад, переважне право співвласника на купівлю частки у праві спільної часткової власності (ст. 362 ЦКУ);

4. вільний вибір умов договору, що означає, що сторони на власний розсуд визначають зміст цього договору, формують конкретні умови тощо. Обмеженість цієї свободи також може бути передбачено за прямою вказівкою законодавства, або ж якщо це випливає зі змісту цього договору, або ж сутності відносин між сторонами [4].

Договори укладаються за правилами, встановленими Цивільним кодексом України з урахуванням особливостей, що передбачені іншими нормативно-правовими актами стосовно окремих видів договорів.

У змісті договору прийнято, за загальним правилом, розрізняти істотні, звичайні і випадкові умови.

Звернувшись до ст. 638 ЦК України бачимо, що договір є укладеним, якщо сторони в належній формі досягли згоди з усіх істотних умов договору. Хоч законодавець і посилається на термін «істотні умови», однак насправді чіткого їх переліку немає. За загальним правилом істотними умовами будь-якого договору є ціна, строк дії договору і предмет договору.

В умовах дії воєнного стану існуюча договірна діяльність в Україні фактично розділилася на 2 сегменти: договори, укладені до початку воєнного стану та після його введення.

У наслідок бойових дій, тимчасової окупації певних українських територій, ракетних обстрілів та інших обставин, пов'язаних із війною, виконання багатьох зобов'язань за цивільно-правовими договорами ускладнюються або стають неможливими. Як у такому випадку діяти? Перше, що спадає на думку – це застосування механізму правового регулювання форс-мажор.

Відповідно до чинного законодавства України воєнний стан – це форс мажор. Про це прямо вказано в ч 2 ст.14¹ Законі України «Про торгово-промислові палати України»: «Форс-мажорними обставинами (обставинами непереборної сили) є надзвичайні та невідворотні обставини, що об'єктивно унеможливають виконання зобов'язань, передбачених умовами договору (контракту, угоди тощо), обов'язків згідно із законодавчими та іншими нормативними актами, а саме: загроза війни, збройний конфлікт або серйозна погроза такого конфлікту, включаючи але не обмежуючись ворожими

атаками, блокадами, військовим ембарго, дії іноземного ворога, загальна військова мобілізація, військові дії, оголошена та неоголошена війна, дії суспільного ворога, збурення, акти тероризму,...» [2].

Та форс-мажор не застосовується до договірних відносин автоматично. Між форс-мажорними обставинами і неможливістю виконати якийсь конкретне договірне зобов'язання повинен існувати причинно-наслідковий зв'язок. Власне воєнний стан не варто розцінювати як можливість невиконання зобов'язань за договорами [3].

Але слід зазначити, що існування форс-мажорних обставин звільняє сторону договору саме від відповідальності за невиконання або неналежне виконання зобов'язання, а не від обов'язку виконати це зобов'язання після припинення таких обставин. Так строк виконання може бути просто перенесено до моменту поки зникнуть обставини непереборної сили.

Згідно законодавства України форс-мажорні обставини повинні бути засвідчені торгово-промисловою палатою або уповноваженою нею регіональною торгово-промисловою палатою. ТПП видають сертифікат про такі обставини протягом семи днів з дня звернення суб'єкта господарської діяльності за собівартістю, а для суб'єктів малого підприємництва видається безкоштовно.

Імовірно, що у зв'язку з порушенням договірних зобов'язань у період воєнного стану доведеться вирішувати в суді чималу кількість спорів. При цьому суд надаватиме оцінку всім доказам. Окремо суд оцінюватиме достовірність, належність і допустимість кожного доказу та установлюватиме взаємний зв'язок доказів та їхню достатність у сукупності [3].

Тому при оцінці договірних правовідносин, та при їх виконанні треба звертати увагу на вид цивільно-правих відносин і, відповідно, на ті зміни, що були внесені до законодавства у зв'язку з введенням воєнного стану в Україні.

Найсуттєвіших змін серед договірних зазнали відносини за договорами позики, оренди, підряду, купівлі-продажу. Справа в тому, що виконання зобов'язань за вказаними договорами ускладнюється постійними обстрілами та окупацією територій.

Наприклад, за договором будівельного під-
рядку підрядник зобов'язується збудувати і зда-
ти у встановлений строк об'єкт або виконати
інші будівельні роботи відповідно до проек-
тно-кошторисної документації, а замовник
зобов'язується надати підрядникові будівель-
ний майданчик (фронт робіт), передати затвер-
джену проектно-кошторисну документацію,
якщо цей обов'язок не покладається на підряд-
ника, прийняти об'єкт або закінчені будівельні
роботи та оплатити їх.

У разі не виконання зобов'язання доводити
неможливість належного виконання договір-
них зобов'язань через форс-мажор потрібно
виконавцеві. Як і за іншими цивільно-правови-
ми договорами, виконавець може скористатися
можливостями: перенесення строків виконан-
ня робіт чи послуг, а також унесення змін до
договору або його розірвання.

Складними питаннями з часом стануть
спори навколо договорів будівельного під-
рядку в тому випадку, коли об'єкт будівництва
зруйновано або значно пошкоджено внаслідок
збройної агресії рф. Адже замовник має від-
шкодувати виконавцеві всі фактично понесені
витрати попри те, що договір не буде викона-
ний, тому що об'єкт будівництва неможливо
здати замовнику відповідно до встановлених
домовленостей.

Та треба мати на увазі, що форс-мажор не
дозволяє уникнути виконання зобов'язань,
у тому числі фінансових (наприклад, орендних
платежів), але дозволяє відкласти зобов'язання
або звільнити від відповідальності суб'єкта
за їх невиконання в період поки існують такі
обставини. Якщо майно пошкоджено до пере-
дачі наймачу (платнику ренти), форс-мажор
можна застосувати, лише якщо майно можна
замінити. У випадку індивідуальності предме-
та ренти (найму) договір підлягає зміні чи розі-
рванню через неможливість виконання.

Якщо майно, що внаслідок бойових дій зни-
щене чи пошкоджене після передачі, передано
під виплату ренти на певний строк, платник
ренти не звільняється від обов'язку виплачу-
вати її до закінчення цього строку на умовах,
встановлених договором. Якщо таке майно
передано під виплату безстрокової ренти, плат-
ник може вимагати припинення зобов'язання
щодо виплати ренти або зміни умов її виплати.

За договором найму (оренди) наймач звіль-
няється від плати за весь час, протягом якого
майно не могло бути використане ним через
обставини, за які він не відповідає. Утім,
є й інші варіанти: (при)зупинити дію договору
згідно з принципом свободи договору, змінити
форму, періодичність орендної плати, зменши-
ти орендну плату з обґрунтуванням істотного
зменшення можливості користування майном,
розірвати договір шляхом посилання на форс-
мажорне застереження в договорі чи поперед-
ження контрагента за 1 або 3 місяці для оренди
рухомого і нерухомого майна відповідно [7].

Звертаємо увагу на те, що настання форс-
мажорних обставин автоматично не звільняє
від виконання зобов'язань зазначених у дого-
ворах, а лише може бути підставою для звіль-
нення від відповідальності за невиконання або
неналежне виконання зобов'язань (наприклад,
звільнення від штрафу, пені і т.д.).

Форс-мажорні спори в цілому не є новими
для вітчизняної судової практики – з урахуван-
ням бойових дій у зоні АТО/ООС з 2014 року,
введення воєнного стану 2018 року та панде-
мії коронавірусної інфекції з 2020 року. Проте,
оскільки ТПП не видавала раніше жодних листів,
подібних листу 2022 року, порядок доказу-
вання відповідних форс-мажорних обставин не
викликав сумнівів.

Так, у постанові Касаційного господарсько-
го суду від 1.06.2021 у справі № 910/9258/20
суд послався на раніше сформульований
у цілій низці своїх постанов висновок, відпо-
відно до якого:

засвідчення дії непереборної сили шляхом
видачі сертифікату про форс-мажорні обстави-
ни покладено на ТПП України та уповноважені
нею регіональні ТПП;

форс-мажорні обставини не мають преюди-
ційного характеру, і при їх виникненні сторона,
яка посилається на них як на підставу немож-
ливості виконання зобов'язання, повинна
довести наявність таких обставин не тільки
самих по собі, але й те, що ці обставини були
форс-мажорними саме для конкретного випад-
ку виконання зобов'язання;

доведення наявності непереборної
сили покладається на особу, яка порушила
зобов'язання – саме вона має подавати відпо-
відні докази в разі виникнення спору.

Отже, навіть у разі наявності сертифікату ТПП про форс-мажор суд оцінюватиме цей доказ у сукупності з іншими [5].

У лютому, після початку війни ТПП враховуючи надзвичайно важку ситуацію, з якою зіткнулась наша країна, ухвалила рішення спростити процедуру засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили).

З метою позбавлення обов'язкового звернення до ТПП України та уповноважених нею регіональних ТПП та підготовки пакету документів в період дії введеного воєнного стану, на сайті ТПП України та регіональних торгово-промислових палат розміщений загальний офіційний лист ТПП України від 28.02.2022 № 2024/02.0-7.1 щодо засвідчення форс-мажорних обставин (обставин непереборної сили), що надасть можливість (за необхідності) роздруковувати відповідне підтвердження всім, кого це стосується, а також направляти даний лист вашим контрагентам.

Вже після повномасштабної російської збройної агресії проти України КГС у постанові від 14.06.2022 у справі № 922/2394/21 підтвердив: «форс-мажорні обставини не мають преюдиційного характеру, і при їх виникненні сторона, яка посилається на них як на підставу неможливості належного виконання зобов'язання, повинна довести їх наявність не тільки самих по собі, але і те, що вони були форс-мажорними саме для даного конкретного випадку».

Відтак, керуючись наведеними правовими висновками суду касаційної інстанції, при розгляді форс-мажорних спорів наразі (як і раніше) суди виходять з того, що підтвердженням існування форс-мажорних обставин є відповід-

ний сертифікат ТПП України чи уповноваженої нею регіональної ТПП. При цьому суди звертають увагу на наявність чи відсутність обставин форс-мажору саме для конкретного випадку виконання господарського зобов'язання, безвідносно до змісту Листа ТПП [5].

Для виконання договорів це значить, що при вирішенні судом питання звільнення від відповідальності за порушення зобов'язання, враховуватиметься не лише факт наявності форс-мажорної обставини (війна є такою, відповідно до ст. 14-1 ЗУ Про ТПП). А будуть враховуватись конкретні заходи (чи події), які були впроваджені на час воєнного стану, неможливість виконання стороною своїх конкретних зобов'язань, і причинно-наслідковий зв'язок між ними. Наприклад, через порушення логістичного ланцюга, мобілізацію працівників чи через зупинення виробництва, сторона зможе посилатися на форс-мажор.

Це означає, що навіть якщо сертифікат буде обов'язковим для повідомлення контрагента про форс-мажор, в суді він не матиме наперед визначеної сили і не обов'язково буде достатнім для доведення наявності підстав для звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань [6].

Як висновок можна зазначити, що правового механізму врегулювання спорів, що є наслідком невиконання зобов'язань та невиконання умов договору в результаті війни в Україні немає. Це звісно ж ускладнює реалізацію цивільно-правових відносин в державі між суб'єктами що здійснюють свої права. Тому вважаємо, що наразі є актуальним видання додаткових рекомендацій, роз'яснень відповідними державними органами, а також внесення змін до чинного законодавства.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бизкровна О., Оверчик К. Щодо правового регулювання договірних відносин в сучасній Україні. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2861> (дата звернення 01.12.2022)
2. Про торгово-промислові палати в Україні. Закон України від 02.12.1997 № 671/97-ВР URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/671/97-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення 02.12.2022)
3. Договірні відносини у воєнний час. Що змінилося? Електронне видання Юрист&закон. URL: https://uz.ligazakon.ua/ua/magazine_article/EA015902 (дата звернення 11.12.2022)
4. Луценко О., Руденко М. Щодо принципів договірного регулювання суспільних відносин. URL: <http://oldconf.neasmo.org.ua/node/2869> (дата звернення 11.12.2022)
5. Антонів Р. Як довести в суді настання обставин непереборної сили? Газета «Закон і Бізнес». URL: <https://zib.com.ua/ua/153770.html> (дата звернення 13.12.2022)

6. Грицюк С. Про force majeure, як підставу звільнення від відповідальності за невиконання зобов'язань в умовах війни. URL: https://biz.ligazakon.net/analytics/209865_zobovuzannya-shcho-postrazhdali-ud-vyni (дата звернення 14.12.2022)

7. Загнітко О. Форс-мажорні обставини у договорах під час воєнного стану. Всеукраїнське професійне видання «Юридична газета online». URL: <https://yur-gazeta.com/publications/practice/civilne-pravo/forsmazhorni-obstavini-u-dogovorah--pid-chas-voennogo-stanu-.html> (дата звернення 15.12.2022)